

ПРОБЛЕМА АВТОХТОННОСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ МЕГАЛІТИЧНОЇ ТРАДИЦІЇ

Викладено головні теорії походження мегалітів Західної Європи й запропонована нова точка зору на їх генезу.

Ключові слова: мегаліти, культурні кола, автохтонність.

Rassмотрены основные теории происхождения мегалитов Западной Европы и предложена новая точка зрения на их происхождение.

Ключевые слова: мегалиты, культурные круги, автохтонность.

In this article discussed basics theories of the origin of megaliths in Western Europe and proposed a new perspective on their origin.

Key words: megaliths, rounds cultural, autochtonity.

Актуальність теми полягає в тому, що, незважаючи на декілька століть вивчення, місце західноєвропейського мегалітизму в історії не є сталим. Мета статті полягає в розгляді існуючих гіпотез щодо генези мегалітизму та виявленні недоліків цих гіпотез.

Мегалітами (від грецьких слів μέγας — великий, λίθος — камінь) називають археологічні пам'ятки, споруджені з одного або багатьох блоків дикого чи обробленого каміння [20, 258]. Як спільне поняття для мегалітів та мегалітичних культур у романомовній історіографії використовується поняття «мегалітизм» (фр. — mégalithisme [2]; ісп., порт. — megalitismo [4]).

Мегалітичні пам'ятки поширені на декількох асинхронних географічних ареалах. Найстаріший з них — західноєвропейський — датується 7-3 тис. до н.е. Окрім Західної Європи він також поширений у Північній Африці, Сиро-Палестині, Егеїді, Пропонтиді, на Аравійському півострові та на узбережжях Чорного моря. Інші різновиди мегалітизму датуються так: східноазійський — 6-3 тис. до н.е., центральноафриканський — 2-1 тис. до н.е., індійський — друга половина 1 тис. до н.е., тихоокеанський — 1 тис. н.е., латиноамериканський — 6-15 ст. н.е., малагасійський — 2 тис. н.е. [1].

На теренах України мегалітичні пам'ятки (антропоморфні стели, цисти й навіть кромлехи) були дуже поширені, але їхнє походження та місце у світовому мегалітизмі понині вивчене недостатньо. Щодо українських мегалітів існує три головні гіпотези — автохтонне [9, т. 1, с. 306], кавказьке [9, т. 1, с. 316] та західноєвропейське походження [23, 125; 24, с. 106].

За останні 80 років висунуто багато гіпотез щодо походження мегалітизму, найпоширенішими серед них є такі:

- 1) орієнтальна гіпотеза (Д. Форде [3]);
- 2) гіпотеза дифузії релігійної ідеї [1];
- 3) гіпотеза міграції дольменної культури з Північної Африки на західне узбережжя Чорного моря (В. Марковін [16; 17]);

4) гіпотеза палеолітичного походження мегалітизму (Е. Лаєвська [15]);

5) гіпотеза атлантичного інваріанта загальноєвропейського неоліту [1].

Орієнтальна школа, що набула популярності в першій половині минулого століття, виводила походження майже всіх феноменів європейської культури від реальних чи вигаданих прототипів у культурах Близького Сходу. [3]. У 1929 р. Г. Чайлд увів до наукового обігу поняття «європеїзація Європи», яке мало описувати процес міграції носіїв цивілізованості зі Сходу на Захід, до Європи [27, с. 446-449]. У 1939 р. Д. Форде висунув теорію орієнтального походження мегалітів, що базувалася на таких положеннях [3]:

1) мегалітизм Іберійського півострова демонструє не поступове формування мегалітичного неоліту, а лише розвиток його локальних форм;

2) конструкція іберійських мегалітів є наслідком дегенерації мегалітичної архітектури Східного Середземномор'я;

3) відсутність на Іберійському півострові проміжних форм між ранніми та пізніми (за його класифікацією) стадіями мегалітизму вказує на зовнішнє походження мегалітів.

Головними аргументами проти гіпотези Д. Форде є такі [3]:

1) довільність класифікації мегалітів, перш за все хронологічної, невеликі розміри західноєвропейських мегалітів не є ознаками їх вторинності чи деградації, а навпаки свідчать про автохтонну еволюцію мегалітизму в цьому регіоні;

2) близькосхідні мегаліти за C^{14} молодші за іберійські, тож міграція можлива лише у зворотному напрямі;

3) існують великі розбіжності в матеріальній та духовній культурах між Анатолійсько-Дунайським та західноєвропейським неолітами, які не дозволяють вважати анатолійський неоліт материнським стосовно мегалітизму;

4) єдиним шляхом міграцій Передньоазійського неоліту був суходол, але мегалітичні міграції — морські та річкові.

За найпопулярнішою в сучасній європейській археології концепцією поширення мегалітичних пам'яток у Європі пов'язується з дифузією релігійної ідеї без міграції її носіїв [1]. Але ця концепція має декілька важливих недоліків, які перетворюють її на недостовірну. Передумовою міграції міфоруітальних ідей є розмивання етнічних меж, перш за все, бінарної опозиції «ми — вони», оскільки для людини традиційної культури копіювання іншопольтурних міфів є неприпустимим. Це ще точніше, коли йдеться про поховання родича за обрядом іншого народу [17, с. 289].

Також слід зазначити таку важливу особливість етнокультурного запозичення, як ізоморфізм: культура-перцепієнт, зазвичай, повністю копіює елементи культури-донора та запозичує значний пласт елементів культури. Прикладом може слугувати запозичення християнства народами Старого Світу в I — на поч. II тис. н.е., яке призводить до переходу від кремації чи ембріонального трупоположення до однакового

на всьому ареалі поховального комплексу з витягнутими труположеннями та значним збідненням інвентарю [9, т. 1, с. 407]. Та ж картина уніфікації поховального обряду за запозиченим зразком притаманна й християнізації Латинської Америки в XV-XVII ст. н.е.

Мегаліти Західної Європи навпаки демонструють поліморфізм — значне розходження форм, що не можуть зводитися до одного прототипу культури-донора — тобто на мегалітичному ареалі відбувається не запозичення та трансляція прототипної культури, а самостійний розвиток різних генетично споріднених форм одного спільного для мегалітичних народів міфоритуального комплексу. Історичним прикладом поліморфізму може слугувати давньоєгипетська духовна культура: поховальні споруди (мастаби, піраміди, скельні комплекси), заупокійні тексти («тексти пірамід», Книга Мертвих [22], заупокійні написи на статуєтках Нового та Пізнього Царства [18]) — всі вони демонструють поліморфізм вираження одного міфоритуального концепту (забезпечення якнайтривалішого посмертного існування померлого). Є в давньоєгипетській культурі й приклади ізоморфізму: кушитські племена, що захопили Єгипет, відтворювали в себе на батьківщині єгипетський поховальний канон таким, яким він був за сотні років до них, за що кушитська династія в Єгипті здобула славу ревнителів віри [13].

Радянський археолог В. І. Марковін вважав, що культура дольменів Західного Кавказу неавтохтонно кавказька, а привнесена мігрантами із Західного Середземномор'я. [16; 17]. Слід зазначити, що цікавлять Марковіна лише дольмени, які він виділяє із західноєвропейського мегалітизму, а також те, що Марковін використовував лише одну групу джерел (археологічні), що значно звузило його дослідження етнічних процесів у добу палеометалу. Наслідуючи Л. І. Лаврову [14, с.103], Марковін об'єднує в одну генетично споріднену групу дольмени Кавказу, Північної Африки, Сиро-Палестини й островів Західного Середземномор'я та пов'язує їх спільне походження з мореплавними народами; але заперечує спорідненість цієї групи з дольменами культури Кулястих Амфор [17, с. 311]. Генетична спорідненість дольменних культур Кавказу й Західного Середземномор'я, за Марковіним, визначається не тільки за формою поховальних пам'яток, але й за інвентарем — спільні форми мають кремнієві черешчаті наконечники стріл, кам'яні клиновидні сокири, чаші з дзьобоподібними носиками, жбани з ручками-виступами, бронзові спіралі та скроневі кільця. На міграцію дольменної культури також указує наявність ланцюжка пам'яток, що визначає шлях міграції культури: Західне Середземномор'я => Егеїда => Пропонтида => Тракія => Західний Кавказ.

Якщо визнати міграцію дольменної культури із Середземномор'я до Кавказу виникає декілька запитань:

- 1) чому носії дольменної культури йшли саме в цьому напрямку, немов їм був відомий кінцевий пункт міграції;
- 2) які етнічні та природні умови спонукали дольменну культуру до міграції в цьому напрямку;
- 3) чому на проміжних стоянках залишилися лише невеликі групи пам'яток;

4) залишилося відкритим питання зв'язку дольменів культури кулястих амфор — чи дійсно волинські дольмени були винайдені в цій культурі самостійно, чи вони мали якісь спільні з південними дольменами прототиби.

Зважаючи на це слід зазначити, що виокремлення дольменної культури з комплексу західноєвропейського мегалітизму є помилковим, оскільки крім дольменів на мегалітичному ареалі є декілька груп пам'яток, що розташовані на значній відстані одна від одної: цисти (басейн Сени-Уази-Марни, Крим); менгіри (Бретань, Південна Франція, Понто-Каспійські степи); кромлехи (Португалія, Франція, Англія, Україна, Абхазія), підземні склепи (Ірландія, Іберійський півострів, Етрурія, Греція); гіпогеї (Мальта, Франція, Оркнейські острови) тощо.

Якщо розглядати західноєвропейський мегалітизм як цілісний комплекс етнічно споріднених мореплавних племен, які мають подібну матеріальну культуру й подібні міфопоетичний і міфоритуальний комплекси, то міграція дольменної культури постає не спонтаним переселенням племені в довільному напрямі чи ланцюжком торгових факторій, а етносом мігрантів, що з часом розподіляється на субетноси з окремими особливостями в поховальному ритуалі (дольмени, цисти, підкурганні склепи тощо).

Е. Л. Ласєвська [15] звернула увагу на співіснування у верхньому палеоліті двох незалежних образотворчих традицій — передньоазійсько-балканської та франко-кантабрійської, на ґрунті яких у неолітичну добу сформувалися два світи: східноєвропейський «світ кераміки» та західноєвропейський світ мегалітів [15, с. 6]. Дійсно, ці два світи мають значні розбіжності в матеріальній та духовній культурах, але дуже сумнівними виглядають спроби визначити беспосередній зв'язки між палеолітичними та неолітичними культурами одного регіону: кліматичні, антропологічні, економічні зміни, що відбулися між палеолітом і неолітом, унеможливають доказ такої спадкоємності. Ще складнішими виглядають спроби зіставлення орнаментальних мотивів палеоліту й неоліту [15, с. 168]: навіть у двох синхронних культурах один символ може набути двох чи більше значень, що не зводяться один до одного, тому ще складніше говорити про спорідненість, коли йдеться про орнаментальні мотиви племен, що розділені в часі й просторі.

Деякі західноєвропейські історики вважають мегалітизм суто «атлантичним» феноменом, що виникає на океанічній межі розселення передньоазійсько-дунайського неоліту [1]. Але спільність «атлантичного» мегалітизму з егейським, сиропалестинським та циркумпонтійським дозволяє говорити про мегалітизм як про окремий мореплавний тип культури, відмінний від сухопутного дунайського неоліту.

Переважає більшість дослідників розглядає мегалітизм як сукупність мегалітичних пам'яток, але якщо поглянути на цей феномен ширше, як на особливий тип первісної культури, то виявляється, що в ньому є багато ознак, які відрізняють мегалітичний (західноєвропейський) неоліт від передньоазійсько-дунайського (східноєвропейського).

Господарство передньоазійських і східноєвропейських культур доби неоліту-палеометалу визначають як землеробсько-скотарське. Землеробство та найпоширеніший різновид ремесла — гончарство — були монополізовані храмовими господарствами [11, с. 117]. Навпаки господарство мегалітичних народів було скотарсько-землеробським, з раннішим виділенням ремесла (зокрема видобування корисних копалин та металургії) й торгівлі.

Східноєвропейська кераміка зазвичай має плоскодонні форми, до того ж її горизонтальні розміри перевищують вертикальні. Західноєвропейська кераміка впродовж тривалого часу зберігала архаїчні гостро- та колодонні форми, а в багатьох типів жбанів (зокрема, дзвоноподібний і ліщастий кубки, куляста амфора) вертикальні розміри переважають горизонтальні [19, с. 276]. Східноєвропейська кераміка вироблена ретельніше за західноєвропейську, оскільки посуд на мегалітичному ареалі мав утилітарне призначення, а в Східній Європі він вважався важливим елементом культу [11, с. 30].

У східному неоліті була озвичаєна дрібна рогата худоба, у західному — велика рогата худоба [11, с. 27; 28, с. 129, 258]. Є відмінності й у металургії бронзи: на східному ареалі відсутні родовища олова, тому східна бронза тривалий час була міддю, що легіювалася миш'яком; водночас західна бронза була «справжньою» олов'яною [19, с. 2].

Провідним матеріалом передньоазійсько-дунайського неоліту була глина, з якої будували житло та культові споруди, виробляли культову пластику, а поховальні ями обмазували глиною й білили [8; 11, с. 30, 52]. Окрім того, гончарство було сакральним виробництвом, пов'язаним з міським храмом богині родючості [11, с. 117], яка водночас була й покровителькою поселення, і богинею особливого природного об'єкта (наприклад — гори чи річки). За віруваннями, що були поширені в цих культурах, людина була виліплена з глини цією богинею. На мегалітичному ареалі провідним матеріалом був камінь. З нього будували житло, храми та поховальні комплекси, з нього створювали антропоморфні стели і культову пластику. За віруваннями, що донині поширені на мегалітичному ареалі, людина була створена богами чи першопредками з каміння, в каміння повертається й душа людини після смерті [29, с. 34-42].

Господарська діяльність східноєвропейського неоліту базується на землеробському сонячному календарі, ключовими датами якого є щорічні землеробські роботи [21, с. 320-328], але на мегалітичному ареалі був поширений місячно-сонячний календар, основою якого є проходження Сонцем чотирьох ключових дат (сонцестоянь, рівнодень). Багато з мегалітичних споруд було побудовано з метою передбачення сонцестоянь, рівнодень та затемнень Сонця і Місяця [10; 25; 26, с. 239-264].

Основою соціальної структури східноєвропейських культур неоліту-палеометалу є матриархальна землеробська громада храмового господарства. Носіями влади в такому суспільстві були старійшини найбагатших родів, до того ж їхнє багатство сприймалося громадою як благовоління до них богині родючості [11, с. 50]. У мегалітичному суспільстві ще в неоліті відбувається розшарування на жерців, бардів,

торговців і ремісників. Носієм влади були жерці, що обирали «царя-жерця», носія родючості поселення, такого «царя-жерця» вважали солярним героєм, сином мегалітичної богині [12, с. 70].

У передньоазійсько-дунайських культурах до індоєвропейської інвазії зберігався матриархат, який базувався на віруваннях у те, що жінка є носієм ідеї родючості [11, с. 5]. У мегалітичних культурах статеві ролі розподілені інакше: ще до індоєвропейської інвазії відбувся перехід провідної статевої ролі до чоловіка, що пов'язано з виокремлення ремісництва та торгівлі [19, с. 5].

У неоліті-бронзі єдиним доведеним типом міграцій передньоазійсько-дунайських культур були міграції суходолом з поступовими перенесенням «фронтира» на відвойовані в мезолітичного населення землі із середньою швидкістю 1 км / рік [11, с. 12]. Основним типом міграцій мегалітичних народів були морські (іноді — річкові) міграції, а на нових землях [6] формувалися метисні культури, подібні до «Великої Греції».

На мегалітичному ареалі аж до римської доби зберігається традиція будівництва колопланових будинків, яка принципово відрізняється від прямокутного планування передньоазійсько-дунайських будинків. Стіни мегалітичного житла, як і стіни культових споруд та поховальних комплексів, споруджувалися з каміння методом «сухої кладки». Східноєвропейське житло будували обмазуванням глиною стовповоплетеного каркасу, прямокутного в плані [11; 18]. Каміння в будівництві цього регіону почали застосовувати пізно й завжди скріплене воно глиняним розчином.

Зазвичай поселення східноєвропейського неоліту локалізуються на лесових терасах річок, а найщільніше заселеними є регіони, які мають достатню родючість землі [11, с. 49]. Поселення мегалітичних культур локалізуються на височинах, що укріплені рельєфом місцевості, а найщільніше заселені регіони на перетинах торговельних шляхів та в гірських регіонах поблизу родовищ корисних копалин. У Передній Азії та Східній Європі більшість поселень достатньо тривалий час були селищами та утворювали телі, життя на яких не припинялося від неоліту до античності [20, с. 206].

Найдавніші неолітичні поселення Західної Європи розташовані в печерах. На мегалітичному ареалі печери залишалися залюдненими до середини минулого століття. Водночас, ані в Передній Азії, ані в Східній Європі печери ні в неоліті, ні в наступні історичні періоди практично не використовували для тривалого перебування людини. Мегалітичні поселення доби палеометалу, зазвичай, обносили масивними стінами сухої кладки та додатково укріплювали боювими й житловими вежами, наприклад, нурагами і брохами. На передньоазійсько-дунайському ареалі головним культовим місцем був храм богині родючості, який обов'язково розташовувався в центрі поселення та вважався сакральним прапагорбом. У мегалітичних народів культові місця розташовувалися за межами поселення.

Мегалітичні поховання кардинально відрізняються від передньоазійсько-дунайських інгумаційних поховань. За уявленнями схід-

ного неоліту, царство мертвих є порожниною під землею. У Передній Азії його просторова локалізація не є сталою (північ, південь, схід), оскільки вказує на напрямок окремих міграцій. Найпоширеніша його локалізація в Східній Європі — південь (вирій). Путя у посмертя вважали падінням у підземелля та / чи поїздкою суходолом [8, с. 96-115]. Мегалітичні народи вважали, що царство мертвих є островом на захід від світу живих. Міфологема цього острова поєднувалася за такими міфологемами як «острів жінок», «місто, аналогічне земному», «райський сад», «родючі поля» [12, с. 115]. Єдиною можливістю дістатися того острова було плавання на човні. А в деяких регіонах мегалітичні поховальні комплекси будують у формі судна (наветас [7]).

У передньоазійсько-дунайській традиції дуже поширені вторинне поховання та поховання неповних кістяків, а також тривалий час зберігається звичай поховання під підлогами домівок та у дворах. У межах кожної окремої культури відмінності в похованні дітей та дорослих є суттєвими. За віруваннями цих народів, мерці шкодять живим, тому зміст поховального ритуалу — унеможливити вихід померлого з могили [8, с. 39-95]. Навпаки, на мегалітичному ареалі вважається, що померлі допомагають живим, тому головною метою мегалітичного поховального ритуалу було збереження цілісності тіла померлого та створення вічного вмістилища для його душі. З цим пов'язана й інша особливість деяких мегалітичних поховань — вони відзначаються антропоморфними менгірами (вмістилищем душі померлого) та / чи ритуальними площадками перед входом (для спілкування живих з померлими). Кістяки зазвичай повні, але кістки попередніх мерців у багатокістякових похованнях лежать довільно. Немає в мегалітичних похованнях й різниці між похованнями дітей і дорослих [20, с. 258-259]. Центральна вісь мегалітичних гробниць, зазвичай, орієнтована на головні археоастрономічні дати [10; 25], на відміну від східноєвропейських поховань, які не мають чіткої просторової орієнтації.

Релігійна система передньоазійсько-дунайського неоліту базується на культях родючості, такий пантеон складається з геніїв місць і природних об'єктів, а також з обожнених природних явищ, перш за все пов'язаних із землеробством (дощ, посуха, сніг, град), а найшанованішими є солярне божество тепла й світла, магі-земля, богиня кохання та родючості, бог дощу [8, 232-234]. Верховним мегалітичним божеством є кам'яна богиня поховань, яка поєднує риси богині кохання та родючості, а мегалітичні поховання часто перекривалися курганами, які мали імітувати живіт вагітної. Наслідками цього є поширення в мегалітичних регіонах віри в реінкарнацію, а також вірувань у здатність мегалітів надавати родючості людям, худобі та полям [29, с. 36]. Ця богиня ототожнювалася з тритілою богинею Місяця, а в кожній з трьох його видимих фаз убачали три іпостасі мегалітичної богині — богиня народження, богиня кохання, богиня смерті. Сонце в цій системі вірувань вважалося сином мегалітичної богині, який щороку вмирає та відроджується [12, с. 76].

Це, а також наявність у народів, що в історичну добу мешкали на мегалітичному ареалі, триад божеств і тричастинної соціальної дифе-

ренціяції дозволяє стверджувати, що сакральним числом мегалітичних народів було число 3, яке вони вважали не вертикальною просторовою ієрархією (верх-центр-низ), а часовою послідовністю (минуле-теперішнє-майбутнє) [12]. Символіка передньоазійсько-дунайського неоліту-палеометалу вказує на те, що в цих культурах велике значення мали бінарні опозиції та похідне від них чотиричастинне структурування простору (Схід-Захід, Південь-Північ) [8].

Таким чином, жодна з існуючих гіпотез щодо західноєвропейського мегалітизму не може бути визнана такою, що повною мірою описує його походження та розвиток. Попередні дослідження цього феномену виявили багато фактичного матеріалу, але його аналіз не є достатнім. Недостатність існуючих гіпотез щодо походження та поширення західноєвропейського мегалітизму змушує шукати нові шляхи вирішення цієї проблеми, зокрема через аналіз суттєвих відмінностей між східним і західним неолітом-палеометалом. Розгляд цих відмінностей змушує говорити про належність мегалітизму та передньоазійського неоліту-палеометалу до різних культурних кіл. Тому перспективними є ареальні дослідження залишків мегалітизму як особливого культурного кола, в традиційній культурі народів Європи.

Список літератури

1. Joussaume R. Le monde megalithique [електроний ресурс] / R. Joussaume. — Режим доступу: http://www.clio.fr/bibliotheque/Le_monde_megalithique.asp
2. Megalithisme [електроний ресурс] / wikipedia.org — Режим доступу: <http://fr.wikipedia.org/wiki/Megalithisme>
3. Megalitico [електроний ресурс] — Режим доступу: <http://antropos.galeon.com/html/megalitico.htm>
4. Megalitismo [електроний ресурс] / wikipedia.org — Режим доступу: <http://es.wikipedia.org/wiki/Megalitismo>
5. Metalurgia prehistorica [електроний ресурс] — Режим доступу: <http://antropos.galeon.com/html/mealurgia.htm>
6. Lemerrier O. Le sampaniphorme en Provance [електроний ресурс] / O. Lemerrier. — Режим доступу: http://eprints.jiia.it:8080/64/1/Lemerrier_Tome1_Volume1_Texte_illustr.pdf
7. Naveta [електроний ресурс] / wikipedia.org — Режим доступу: <http://es.wikipedia.org/wiki/Naveta>
8. Антонова Е. В. Обряды и верования первобытных земледельцев Востока / Е. В. Антонова. — М. : Наука, 1990. — 287 с.
9. Археология Украинской ССР. В 3 т. — К. : Наук. думка, 1985-1986, т. 1. — 574 с., т. 3. — 568 с.
10. Вуд Дж. Солнце, Луна и древние камни / Дж. Вуд. — М. : Мир, 1981. — 268 с.
11. Гимбутас М. Цивилизация великой богини / М. Гимбутас. — М. : РОССПЭН, 2006. — 572 с.
12. Грейвз Р. Белая богиня / Р. Грейвз. — М. : Прогресс-Традиция, 1999. — 591 с.
13. Кацнельсон И. С. Напата и Мероэ — древние царства Судана / И. С. Кацнельсон. — М. : Наука, 1970. — 452 с.

14. Лавров Л. И. Дольмены Северо-Западного Кавказа / Л. И. Лавров // Труды АБИЯЛИ. Т. 31. Сухуми. — 1960. — С. 102-106.
15. Лаевская Э. Л. Мир мегалитов и мир керамики: две художественные традиции в искусстве доантичной Европы / Э. Л. Лаевская. — М. : ББИ, 1997. — 263 с.
16. Марковин В. И. Дольменная культура и вопросы раннего этногенеза абхазо-адыгов / В. И. Марковин. — Нальчик : Эльбрус, 1974. — 54 с.
17. Марковин В. И. Дольмены Северного Кавказа / В. И. Марковин. — М. : Наука, 1978. — 328 с.
18. Матъе М. Э. Искусство древнего Египта / М. Э. Матъе. — М. : Искусство, 1970. — 198 с.
19. Монгайт А. Л. Археология Западной Европы. Бронзовый и железный век / А. Л. Монгайт. — М. : Наука, 1974. — 408 с.
20. Монгайт А. Л. Археология Западной Европы. Каменный век / А. Л. Монгайт. — М. : Наука, 1973. — 355 с.
21. Рыбаков Б. А. Язычество древних славян / Б. А. Рыбаков. — М. : Наука, 1979. — 607 с.
22. Тексты пирамид / в пер. А. Л. Коцеяковского, под ред. А. С. Четвертухина. — СПб. : Нева — Летний сад, 2000. — 464 с.
23. Формозов А. А. Очерки по первобытному искусству / А. А. Формозов. — М. : Наука, 1969. — 255 с.
24. Формозов А. А. Памятники первобытного искусства на территории СССР / А. А. Формозов. — М. : Наука, 1980. — 134 с.
25. Хокинс Дж. С. Разгадка тайны Стоунхенджа / Дж. С. Хокинс, Дж. Уайт. — М. : Мир, 1984. — 256 с.
26. Хокинс Дж. С. Кроме Стоунхенджа / Дж. С. Хокинс. — М. : Мир, 1977. — 268 с.
27. Чайлд В. Г. У истоков европейской цивилизации / В. Г. Чайлд. — М. : Изд-во иностранной литературы, 1951. — 468 с.
28. Цалкин В. И. Древнейшие домашние животные Восточной Европы / В. И. Цалкин. — М. : Наука, 1970. — 280 с.
29. Элиаде М. История веры и религиозных идей в 3 т. / М. Элиаде. — М. : Критерион, 1999. — т. 1. — 464 с.

Надійшла до редколегії 29.11.2010 р.